

NE OLMALI VE NE OLABİLİR SORULARI ÇERÇEVESİNDE COVID-19 VE ULUSLARARASI SİSTEM

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Uluslararası ilişkiler, paradigmatik geçmişi 1920'lerin gerisine gitmeyen ve bilimliği hâlâ tartışmalı bir sahadır. Kapsamı çok geniş bir araştırma disiplini olan bu sahanın gelişim sürecinde bazı temel ayrışmalar da vardır ki, esasen bunlar, bu disiplinin gelişimini var eden ve çoğu kez epistemolojik hareket noktaları birbirinden tamamen farklı olan okulların/ yaklaşımların ayrışmalarıdır. Bunlar arasında en çok bilineni ilk tartışma olup idealist ve realist perspektiflerin çatışmasıdır. Bu iki öncü okuldan idealizm "Ne olmalı? Nasıl olmalı?" sorularından hareket ederken realizmin "ne olduğu" sorusuna odaklanıp var olana ilişkin –sonradan kıyasıya eleştirilecek- bir takım kurallar koyma gayretinde olduğu bilinir.

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki idealist arayışlar ve Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu savaşların, bilhassa İkinci Dünya Savaşı gibi bir büyük felaketin önünü alamadığından realist yazarların dünya okuması çoğunlukça benimsenmiş görünse de, dünya siyasetine kafa yoranların önemli kısmında "ne olması gerektiği?" veya "nasıl olması gerektiği" soruları mevcudiyetini sürdürmüştür.

Esasen dünya siyasal sahnesi, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin dağılmasından sonra, hâlâ uluslararası sistemin yapısında köklü bir değişimi tecrübe etmemiştir. Dahası, 1945 sonrası inşa edilen BM Güvenlik Konseyi sistemi bile bütün arızalarıyla varlığını sürdürmektedir. Elbette bundan 30 yıl öncesinin popüler "yeni dünya düzeni" arayışı, siber çağ, 11 Eylül ve asimetrik savaş olgusu, "Arap Baharı" gibi fevkaladelikler olmuştur. Ancak "sistem" dönüşümü ve/veya değişimi olduğu konusunda pek az görüş ifade edilebilmiştir.

Böyle bir dünyada yeni bir "ilk" yaşanması, her şeyin değişeceği bir sürece inanmak için çok fazla veri sunmamaktadır. Peki burada Covid-19 ile yaşanan ilk nedir? Yahut, bu yeniliğin en bariz çıktısı ne olmuştur: İnsanlık değişen yoğunluklarda küresel bir karantınayı uygulamaktadır. Burada sembol olarak kullandığım "karantina" ifadesi diğer tedbirleri de içerecek biçimde düşünülmelidir. Bu tedbirler, herhangi bir dış baskı ile değil, ulusal hükümetlerce küresel salgından korunma saikiyle uygulanmaktadır. Yüzlerce ülkede okullar yüz yüze eğitime ara vermekte, hızla uzaktan eğitim süreçlerine gidilmektedir. Sınırlar kapatılmakta dış ticaret hacmi beklenmedik keskinlikte düşmektedir. Tabiatıyla insan hareketliliği donma noktasına gelmektedir. Devletler, karşılaşılabilecekleri büyük ekonomik kayıpları bilerek üretimlerini durdurabilmektedir. Bunların enerji tüketiminden turizme kadar yüzlerce dolaylı sonucunu burada yazmaya gerek duymuyorum. Ancak salgının uluslararası sistem üzerindeki mevcut ve muhtemel etkileri şimdiden bir literatür oluşturmaya başladı.

Bu kapsamda merak edilen hususlardan biri salgın-küreselleşme ilişkisi, bir diğeri salgın sonrası yaşanacağına kesin gözle bakılan büyük krizin ve bununla mücadelenin nasıl olacağı ve bir diğeri de salgının sistemsel bir paradigma değişikliğine yol açıp açmayacağı hususu.

Meseleye küreselleşmenin "sermaye, mal ve insan hareketliliği" mecazi noktasından başlanabilir. Covid-19 salgınıyla birlikte gündeme gelen hususlardan en önemlisi, küresel insan hareketliliğinde meydana gelen ani düşüş hatta daha ileri bir ifade ile "durma"nın çarpıcılığıdır. Bu olgu, yeni bir siyasal paradigmanın başlangıç işareti olarak da gündeme gelmektedir. Ancak bu noktada gözden kaçırılmaması gereken husus, bu eğilimin Covid-19 öncesinde farklı nedenlerle başlamış ve belirli bir aşamayı geçmiş olmasıdır.

Özellikle geçtiğimiz 30 yıllık uluslararası ilişkiler yazınında, küreselleşmenin uluslararası sistemde, devletlerin genel nitelikleri yanında devletlere ait sınırların da anlam ve mahiyetini değiştirdiği, bu değişimin hızla ve artarak süreceği, nihayetinde klasik devlet sınırlarının anlamını yitirdiği hatta bunun mukadder olduğu iddia edilmiştir. Öyle ki, bu kaçınılmazlık kimi yazarlarca, adeta Marksizmin bütüncül açıklama çabasındaki proleterya devrimi öngörüsü kadar keskin biçimde ifade edilmiştir.¹

Bugün, Berlin duvarının yıkıldığı 1989'daki rakamla kıyaslandığında sınırlarına duvar ve yüksek güvenliklili çit gibi önlemler almış devletlerin sayısının üç kattan fazla arttığı, neredeyse her üç devletten birinin bu tedbirleri almakta olduğu ve bu eğilimin de arttığı belirtilebilir. Zira 1989 yılında sadece 16 devlette bu gibi sınır çitleri varken bugün sayı 70'i geçmiştir. Bunlar arasında İsrail'in Filistinlileri muhasara amacıyla yükselttikleri duvardan, Hindistan'ın Bangladeş sınırına çektiği 2500 millik dikenli tele, Fas'ın Batı Sahara sınırında yaptığı kum setlerinden Türkiye'nin Suriye sınırına çektiği duvar ve diğer engellere kadar pek çok farklı örnek mevcuttur. 1990'lardan günümüze en az 40 devletin sıfırdan, daha önce hiç bariyer önlemi alınmamış sınırlarda duvar ördüğü bilinmektedir. Çatışma bölgelerindeki mayınlanmış arazileri de bir yönüyle bu kapsamda görmek gerekir.

1 Yalçın Sarıkaya, "Duvarların Gölgesinde Kalan Küreselleşme", POL-IR 2017, 26-27 Ekim 2017, KTÜ, Trabzon.

Küreselleşme ve serbest ticaret yanlılığıyla bilinen iktisatçı Dambisa Moyo'nun 2017'deki Dünya Ekonomik Forumu'nda küreselleşmeye ilişkin bir oturumda belirttiği üzere, "küreselleşmenin önemli kayıplara uğradığını" kabul etmek gerekir ki, bu durumun düzeltilmesinin mümkün olup olmadığı da belirsizdir.² Herhalde onun ve onun gibi düşününlerin bu değerlendirmesinin, Donald Trump'ın korumacı politikalarından ve İngiltere'nin Brexit'inden başka dayanakları da mevcuttur.

Temellerinde devasa ekonomik ve siyasî nedenler bulunan sınırların/duvarların yeniden ve hızlı biçimde yükselişi Covid-19 öncesinde de gerçekten çarpıcı boyutlardadır. Sınırlarda alınan önlemler veya sınırlararası geçişin zorlaştırılması, hem bir etken hem de bir çıktı olarak karşımızda durmaktadır. 2012 yılında Stephane Rosiere ve Reece Jones'un Geopolitics'te yayımlanan makalelerinde, duvarlar, çitler örülmesi veya deniz boğazlarının kapatılması gibi zorlaştırmalar Yunanca'dan ödünç *teixos* (kent duvarı) kelimesinden hareketler *teichopolitics* biçiminde kavramlaştırılmıştı.³ "Küreselleşme" çağında anahtar kavram olarak öne çıkan kelime "köprü" iken bugünün dünyasında "duvarlar" konuşulmaktadır.

Elbette şimdi yaşanan ile bu süregelen eğilim arasındaki fark, ikili veya çok taraflı herhangi bir uluslararası uyuşmazlık ve/veya çatışma olmaksızın karşılaşılan bir küresel hareketlilik inkitasının söz konusu olmasıdır. Bununla birlikte özellikle son 20 yılda böyle bir eğilimin insanlık tarafından tecrübe edilmekte olduğunu ihmal edemeyiz. Bu noktada Aydın'ın değerlendirdiği üzere, "bu tartışmaların, dünya siyasî-ekonomik sistemini, ipuçlarını kriz öncesinde gördüğümüz eğilimlerden tamamen farklı bir yöne taşımasından ziyade, hâlihazırda başlamış evrimleşmesine katkı yapacağını öngörmemiz daha doğru olacaktır."⁴ Zira bugün dünyanın daha ani biçimde hissettiği ve muhtemelen çoğunluğun Covid-19 ile ilişkilendirdiği şu gelişmelerden hangisi salgın öncesinde başlamamıştı?

- Devletlerin giderek daha fazla sınır tedbirleri almaya başlaması,
- Petrol fiyatlarındaki düşüş,
- AB'nin dayanışma ruhunun sarsıntı geçirmeye başlaması,
- Çok boyutlu Çin-ABD rekabeti/çatışması,
- E-ticaretin payındaki muazzam artış...

Görüldüğü üzere bu süreç akmakta olan bir derenin hemen üstündeki baraj bendinin açılmasına da benzetilebilir. Bununla birlikte, Covid-19 sonrası dünyada küresel hareketliliğin yeniden temini için kalıcı ve etkili bir takım teknolojik yenilikler mi yapılacak yoksa süreç küresel hareketliliğin daha da kısıtlanmasını ve daha korumacı/savunmacı pozisyonların alınmasını⁵ mı beraberinde getirecek bunu şimdiden tahmin etmek zordur.

2 Nikil Saval, "Globalisation: the rise and fall of an idea that swept the world", The Guardian, 14.07.2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jul/14/globalisation-the-rise-and-fall-of-an-idea-that-swept-the-world>

3 Stéphane Rosière ve Reece Jones, "Teichopolitics: Re-considering Globalisation Through the Role of Walls and Fences", Geopolitics, 2012, C.17, S.1, ss.217-234.

4 Mustafa Aydın, "COVID-19 ve Uluslararası Düzen", COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler, SAM Yay. Ankara 2020, ss.40-44.

5 Ersel Aydın, "Salgınlar ve Uluslararası Sistemin Dayanıklılığı", "Koronavirüs Sonrası Yeni Bir Dünya Düzeni Mi, Düzensizliği Mi?" COVID-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler, SAM Yay. Ankara 2020, ss.35-39, s.37.

Salgınla birlikte ortaya çıkan temel görüşlerden biri de “güçlü devlet” olgusunun öne çıktığı hususudur. Bununla birlikte “güçlü”nün kim olduğu veya gücün nasıl ölçüleceği hususları tartışmaya konu olmuştur. Bazı otoriter rejimlerde Covid-19 mücadelesinde ortaya çıkan başarılarından yola çıkarak etkili mücadele ile otoriter rejimler arasında doğru orantı kurmak, aynı konuda daha önemli başarılar sergileyen demokratik devletleri görmezden gelmek anlamına da gelecektir. Otoriter olduğu halde başarısızlığı geniş ölçüde konuşulan iki tipik örnek, teokratik İran ve askerî cunta idaresindeki Mısır olmuştur. Bunun tam tersi de doğru olmayacaktır. Yani bir devlet sadece demokrasi ile “her derde ilaç bulacak” değildir. ABD ve İngiltere’nin krizin başında izledikleri rahat yönetim ile sonradan yaşadıkları da çarpıcı örnekler olarak ortadadır. Öte yandan Almanya’nın herkeste hayranlık uyandıran hazırlık düzeyi, Güney Kore, Singapur ve Japonya’nın Asyatik disiplin ve dayanışma örnekleri gıpta ve takdire muhatap olmuştur.

“Güçlü devlet”ten kastı açıklayacak biçimde Covid-19 ile birlikte sık kullanılan bir kavram da “devlet kapasitesi” olmuştur. Refahtan ve icbar gücünden öte görülen bu kavramın içeriği salgın bağlamında şu ölçülerle doldurulmaktadır: Genel nüfus içindeki vakaların doğru tespiti, sürdürülebilir şartlarda bir karantınayı uygulayabilme, test ve diğer tıbbî malzemeyi temin, ekonomik mânâda dondurulmuş şartlarda dahi insanları beslenebilir ve sağlıklı kılma.⁶ Bu ölçütleri, bugün Covid-19 mücadelesinde göz önünde bulundursak da, yarın başka büyük afet vb. durumlar için benzer kapasite ölçülerinin nazarı dikkate alınacağı ve bunun da küresel güç sıralamasına tesir edeceği kesindir. Tedarik zinciri, afet ve/veya acil durum yönetimi hususları bu bağlamda devlet kapasitesinin vazgeçilmezleri olarak ortadadır.

Salgın ve krizle mücadele çerçevesinde “ulusal” ve “küresel” araçların bir ikilem hâlinde devreye sokulması da çok verimli görünmemektedir. Küresel krizin tamamen yerli imkânlarla yenilmesi/yok edilmesi mümkün olmadığı gibi millî kaynakların ve imkânların seferber edilemediği durumda hiçbir sonuç alınmayacağı da görülmüştür. Dolayısıyla burada küresel ve ulusal boyutları olan bir mücadele olgusu bütün açıklığıyla ortadadır. Bununla birlikte, millî hazırlık düzeyinin ne kadar önemli olduğu, salgından (ve muhtemelen takip eden ekonomik krizden) çıkış yolunda daha iyi anlaşılacaktır. Ekonomik kriz konusu önemli, zira küresel tedarik zincirinin darbe alması, üretimin durması, ABD ve AB dâhil birçok bölge ve ülkenin dış ticaretinin durması, borsalardaki düşüş, ekonomik kayıplarının artması, işsizlikteki yükseliş salgın sonrasında dünyanın büyük bir kriz yaşayacağı beklentisini artırmaktadır.⁷

Salgınla birlikte sağlık-güvenlik ilişkisi bir daha gündeme gelmiştir. Sınır tedbirlerinden yardım faaliyetlerine kadar pek çok husus zaman zaman kamu diplomasisini, zaman zaman prestiji, zaman zaman da istihbaratı ilgilendiren boyutlarla karşımıza çıkmıştır. Çin’in Covid-19 mücadelesinin küresel propagandasını yapma gayreti, yardım faaliyetinde bulunabilen Küba ve bulunamayan AB için kategorik algı farkları oluşması konunun bir yö-

6 Marc Lynch, The COVID-19 Pandemic in the Middle East and North Africa, POMEPS (The Project on Middle East Political Science) Studies, Nisan 2020, s.3.

7 Bayram Ali SONER, (Der.) “Covid-19 Salgını ve Sonrası Uluslararası Siyasette Süreklilik ve Değişimler”, Polis Akademisi Yay., Ankara 2020, s.27.

nünü ifade eder. Diğer yönünde ise sağlıkla ilgili hususların ekonomik güvenlik, sınır güvenliği gibi hususlarla ne denli yakından ilişkili olabileceğinin görülmesidir. Türkiye’de bir zamanlar organize edilen ve dönemin Sağlık Bakanı tarafından durdurulan kan toplama tezgâhı tam da böyle bir bağlamda yeniden gündeme gelmiştir. Sağlık sektörü konusunda şunu da belirtmek gerekir ki yakın zamanda tıp teknolojisinde büyük gelişmeler olması sürpriz olmayacaktır. Zira insanlık bu gibi afetleri tecrübe ettiğinde beklenti oluşan sahalarda bilimsel bir yoğunlaşma da yaşanmaktadır. Tıp sahasında ve buna bağlı olarak medikal endüstride devletlerin millî kaynaklarına yönelmesi de doğal olarak beklenmelidir.

Varlıkları ve işlevleri uzunca zamandır tartışılan, yapısal reform çağrılarına muhatap olan başta BM olmak üzere pek çok uluslararası örgütün sorgulanması da bir diğer yansıma olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü başta olmak üzere uluslararası uzmanlık kuruluşu niteliğindeki büyük örgütlerin işlevlerine dair soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Bunun bir takım yeni önerilere kapı aralayabileceği ancak bu önerilerde de devletlerin bazı öncelikler elde etme gayreti taşıyabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak daha çarpıcı olanı, bütünleşme teorilerinin en ileri bütünleşme düzeyine örnek gösterdiği ve “uluslar-üstü” niteliğiyle *unique* (yegâne) olduğu varsayılan AB içinde tecrübe edilen dayanışma ruhunu sarsıcı eğilimdir. Bu noktada bazı yazarlar, salgın sonrası yaraların sarılması sürecinde kesenin ağzının açılmasıyla algıların değişebileceğini ve dar gündeki aymazlıkların seve seve unutulabileceğini yorumlamaktadırlar. Bu noktada kuşkularımız olması için epeyce sebep var. Zira İngilizce “*self help*” şeklinde formüle edilen kendi bacağından asılma gerçekliği daha reelpolitik bir uluslararası sitemin habercisi olacaksa bunun ortak tarım politikası, ortak balıkçılık politikası, ortak sağlık politikası uygulayan AB içindeki tesiri nasıl izale edilecek?

Su ve tarım konusunun yeri gelmişken bu noktada da ulusal ve küresel boyutlar olduğunun altının çizilmesi gerekir. “Kendi kendine yeten devlet” olgusuyla tarımın yeniden stratejik hâle gelmesi, devletlerin topraklarına ve sularına sahip çıkma dürtüsünün güçleneceği ve bunun da yeni çatışmaların habercisi olabileceği gibi suyun kullanımına ilişkin birtakım yeni uluslararası hukuksal düzenlemelerin gündeme gelmesi de söz konusu olabilir. Bu durumda konu yine uluslararası örgütlerin üyelerinin beklentilerini karşılama, teşkilatlanma ve organizasyon yapılarının adaleti ve işlevselliği gibi hususlar akla gelir.

Uluslararası ilişkiler bakımından salgın nedeniyle çağrışım yapan bir diğer husus, dış politika yürütmenin temel araçlarından olan diplomasiye ilişkindir. Toplantıların zirvelerin, ikili ve çok taraflı müzakerelerin sayısında da kaçınılmaz olarak bir ani düşüş yaşanınca, “dijital” veya “çevrimiçi (online) diplomasi” kavramları ortaya atılmıştır. Devlet idaresinde online bakanlar kurulu, online senato toplantıları gibi örnekler olunca diplomaside de yansıma beklemek gerekir. Bu noktada da “diplomasi güvenliği” bakımından tesirler üzerinde durulabilir. Wikileaks benzeri ifşaatların şöhretli olduğu bu siyasal dijital çağda diplomasiinin tüm unsurlarının “çevrimiçi” hâle gelmesi ne kadar mümkündür?

Covid-19 ile birlikte ele alınması gereken devasan bir mesele de bu ve benzeri salgınların göçler üzerindeki muhtelif etkilerinin neler olacağıdır? Devletler daha sıkı göçmen/sığın-

macı/mülteci politikaları izlemeye başlayabilirler. Bunun uzantısı olarak, mevcut an itibarıyla ülkesinde yüksek hacimde yabancı uyruklu göçmen barındıran devletler açısından dezavantajlı bir “dondurulmuş durum” oluşturulması sorun çözümlerini öteleyen, sorunu halı altına süpüren bir yaklaşım olacaktır. Öte yandan, bu kitlelerin, benzeri krizlerde hem “kontrol edilebilir olmaları” hem de “kendi başlarının çaresine bakmak üzere” toplumun geri kalanından izole olmamaları aynı anda beklenecektir. Bu da ulusal hükümetler üzerindeki yükü artıracaktır.

İnsanları evlere kilitleyen, fabrikaların kapılarına kilit vuran, işsizlik rakamlarını uçuran, dış ticareti durduran, sınırları kapatan bu virüsün uluslararası sistemde meydana getirebileceği köklü değişiklikler elbette vardır. Ancak bugünün dünyasında hâkim lider vasıflarının, siyaset perspektif ve algılarının verdiği ümitler azdır. Her gün çarpıcı bilimsel uyarılarla gündeme gelen küresel ısınma konusu, Afrika ve Güney Asya başta olmak üzere küresel eşitsizliklerin en korkunç sonuçlarıyla özdeşleşen coğrafyaların verdiği alarm, Ortadoğu’da bitmek bilmeyen devlet içi ve devletlerarası çatışmalar, konvansiyonel silahlanmada erişilen seviye yanında ufukta beliren yeniden nükleer rekabet sinyalleri “ne olmalı?”, “nasıl olmalı” sorularını sormamızı zorunlu kılıyor. Yaşananları neoliberal ideolojinin insana değil kâra odaklanan yaklaşımının uluslararası hâkimiyetine bağlayan Chomsky gibi düşünürler “salgın başlamadan epey önce pek çok işaret olmasına rağmen politikacıların ve sağlık sektörünün gerekli tedbirleri almadığını, bunun da nedeninin örneğin bir vücut kreminin bir açıdan çok daha kârlı olduğunu düşünmeleri olduğunu”⁸ belirtiyorlar. Buradan hareketle bütünüyle insanlığın huzurunu ve geleceğini merkeze alan bir yaklaşımın peşine düşülüp düşülmeyeceği en önemli meseledir. Buna başlı olarak Covid-19’un çatışmacı eğilimleri azaltıp azaltmayacağı veya çatışma eğilimleri, işaretleri, ihtimalleri noktasında uluslararası toplumun daha etkili/hızlı/önleyici davranıp davranmayacağı soruları akla gelmelidir.

Bu mülahazalar ışığında, Covid-19’un uluslararası sistemde köklü değişiklikler getirmekten ziyade, devletlerin prestij hiyerarşisinde farklılaşmalar, aktörler arası ilişkileri tanzim eden kurallar ve normlarda bazı değişimler getireceği yönünde bir fikir eğilimi ortaya çıkmaktadır. “Kurallarda ve normlarda değişim” idealizme işaret eden bir ifadedir.

Ümit edilen ve ihtiyaç duyulan; siyasal karar alıcıların huzurlu ve yaşanabilir bir dünya için siyasal kurumlar üzerinde, uluslararası örgütlerin yapı ve işlevleri üzerinde samimi bir eleştiri sürecine girmeleridir. Türkiye’nin ve Türk dünyasının da bu noktada üstlenebileceği bazı sorumluluklar olabilir. Türkiye’nin Covid-19 mücadelesinde pek çok devlete kıyasla başarıları olmuştur. Ülke dışına sunduğu yardım ve destek örnekleri olmuştur. Bazı eksikliklere rağmen devlet ve toplum düzeyinde gösterilen gayret ve özen, toplumun özgüvenine katkı yanında, Türkiye’nin dostlarına da umut verici niteliktedir. Ancak mücadelenin bir bütün olduğu gözden kaçırılmamalı, paradigmatik olmasa da yaşanabilecek küresel siyasal değişikliklerde ön alabilmenin de sürekli bir çaba gerektirdiği akıldan çıkarılmamalıdır.

8 Noam Chomsky ile mülakat, “What is at stake?”, 28.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=t-N3ln2rLI4>.